

IGAZSÁGOSSÁG ÉS BÜNTETŐJOG

FÖLDESI TAMÁS

Az igazságosság azok közé az etikai kategóriák közé tartozik, amelynek jelentősége – s ezt már Arisztotelész is felismerte – messze túlnő az etika határain és jelentős szerepet játszik az egyes társadalmi alrendszerekben. Példákkal illusztrálva ezt az állítást, a politikában például nagy jelentőségű az igazságos háború, vagy az igazságos határok, netán az igazságos társadalmi rendszer, vagy politikai rendszer problémája a gazdaságban az igazságos bérezés, az igazságos teherelosztás, teherviselés, stb. E példák ellenére mégis megkockáztatnám azt a feltevést, hogy a társadalmi alrendszerek közül a jog az, amelynél az igazságosság a többi alrendszerénél jelentősebb szerepet játszik. A jogalkotás szférájában alapvető jelentősége van a jog igazságosságának, amelynek – többek között – a jogkövetés szempontjából van kiemelkedő szerepe, amennyiben az igazságos jog, vagy talán jobb kifejezéssel az igazságosabb jog elősegíti a jogsegítést, mint fordítva, igazságtalan vagy úgyszintén az igazságtalanabb jog gátolja a jogkövetést, mert az emberek kevésbé azonosulnak, vagy egyenesen elvetik az igazságtalan jogszabályokat. Gondoljunk arra, hogy a polgári engedetlenség legitimitását nem egyszer éppen az igazságtalan jogszabályok adják, vagy alapozzák meg. És ez még akkor is igaz, ha a természetjogászok és a jogpozitivisták között élénk vita folyik arról, hogy szükséges van-e egyáltalán a jog igazságosságának a vizsgálatára. De nem kevésbé kiemelkedő szerepe van az igazságosságnak a jogalkalmazás szférájában is. Legekleltársabb példája a bírói ítélet igazságossága, amelyről nemcsak az érdekelt feleknek van és lehet véleményük, hanem a hallgatóságnak, sőt a média révén a szélesebb közvéleménynek is.¹

Az előadás címének megindoklását már csak azzal kell kiegészíteni, hogy a jogon belül a büntetőjog az a jogág, amelynél a jog többi szférájánál jelentősebb szerepet játszik az igazságosság, kezdve attól, hogy igazságos-e bűnnek minősíteni azokat a magatartásokat, amelyeket a Btk. plőnalizál, folytatva azzal, hogy igazságos-e ezekre a bűnőkre a Btk. által előírt büntetést kiszabni, s mi annak tulajdonképpeni célja, egészen odáig, hogy igazságosak-e azok a büntető ítéletek, amelyek számos ember sorsát rendkívüli mértékben befolyásolják.

¹ Nem tekinthető véletlennek, hogy a jog igazságosságával egy olyan minisztérium foglalkozik szerte a világon, amelynek Igazságügyi Minisztérium az elnevezése, és ez akkor is az igazságosságra utal, ha nem kis szerepe van az igazság szó másik jelentésének, ahol az igazságosság nem értékítélet, hanem a valóság hú visszautákröződése.

Rátérve a téma érdemi tárgyalására, az első nehézség ott jelentkezik, - mint ismeretes az igazságosságnak nincs általánosan elfogadott koncepciója, ezért első kérdésként azt kell tisztázni, hogy a büntetőjog igazságosságának elemzésénél milyen igazságossági koncepciót használok fel. A XX. században jelentkező igazságossági koncepciók igen széles skálán mozognak, kezdve Kelsennek az igazságosságot alapjában megkérdőjelező és feleslegesnek tartó álláspontjától Perelmannak az arisztotelészi igazságosság jegyében történő koncepcióján át egészen Rawlsnak híres új felfogásáig, amely ismét csúcra helyezi az igazságosságot. Kelsen koncepciójának lényege „az igazságosság általános fogalma a döntő kérdés vonatkozásában: hogyan bíráljuk el az emberi cselekedeteket, csak teljesen üres lehet” (H. Kelsen: *Tiszta jogtan*, 387.).² Kelsen felfogásával – kritikájának egyes részletigazságai ellenére – egy igazságosságot igénylő koncepció nem tud mit kezdeni, ezért az igazságosság büntetőjogi vonatkozásainak elemzéseinél inkább Perelman teóriáját vesszük alapul, aki Arisztotelész időt álló alapgondolatából indul ki, amely szerint az igazságosság „egyenlőség az egyenlőknek, és egyenlőtlenség az egyenlőtlenek” Perelman három féle egyenlőtlenséget tekint olyannak, amely alapul szolgálhat az igazságosságnak, ezek a teljesítmény a szükséglet, és az érdem. Vagyis igazságos a javaknak olyan elosztása, amelynél az illető teljesítményét, szükségleteit, vagy érdemeit veszik tekintetbe, tegyük hozzá arányos mértékben. Továbbá a büntető igazságosságnál Rawls elképzeléseit is figyelembe lehet venni, amely szerint csak az az egyenlőtlenség fogadható el igazságosságnak, amely nemcsak a kedvezményezetteknek juttat, hanem másoknak is.

A két utóbb említett igazságossági koncepció rövid ismertetésével azonban önmagába korántsem tisztázódik azok alkalmazhatósága a büntetőjogra. Nevezetesen azért, mert az igazságosságot a szerzők általában „pozitív” vonatkozásban szokták vizsgálni, vagyis úgy, hogy például Perelman koncepcióját alapul véve valakinek a teljesítménye, szükséglete és érdemei következtében többlet jár a javak elosztásánál, s itt az igazságos elosztásnál alapul az szolgál, hogy az illető – leegyszerűsítve – valami plusz hasznot hozott a társadalomnak, ez jelentkezik a teljesítmény és az érdem elvénél, vagy pedig társadalmilag jogos igénye van, szükségletei figyelembe vételére. A büntetőjog esetében azonban az alap negatív, amennyiben a bűnelkövető kárt okozott társadalmilag veszélyes magatartást tanúsított, következőképpen az igazságossági elveket lényegük megtartása mellett sajátosan transzformálni kell, ahhoz, hogy alkalmazhatók legyenek. A transzformáció lényege, hogy míg a teljesítmény vagy érdemelv alkalmazásánál legáltalánosabban megfogalmazva az az elv érvényesül, hogy a „jóért plusz jó jár”, addig ennek az elvnek, ennek a

² Kelsen koncepciójának bírálatával az „*Igazságosság dilemmái*” című könyvemben foglalkozom, Kossuth, 1983. 129-134.

princípiumnak a pandantja az, hogy „a rosszért viszont rossz jár”. Ez utóbbinál azonosítva a bűnt a rosszal, az elv úgy fogalmazható meg, hogy a bűnért büntetés jár, amely elvileg lehet igazságos és igazságtalan.

Ennek következtében az itt jelentkező problémák lényegében két csoportra oszthatók, egyrészt arra, hogy a bűn valóban bűn-e, ténylegesen rossz, mert ennek hiányában a büntetés elveszti alapját. Másrészt a büntetés igazságossága, amely magába foglalja azt, hogy mi a büntetés célja, milyen paraméterek alapján lehet egy büntetést igazságosnak tartani, stb.

Vizsgáljuk meg ezután a büntetés igazságosságával összefüggő két csoportnál jelentkező problémákat. Első tárgykörünk tehát a bűn szerepe az igazságosságában. Itt az adott kérdés tehát az, hogy – leegyszerűsítve - valóban bűn-e a bűn, vagyis olyan negatív magatartás, amely igazságosan büntetést érdemel. Kiindulópontunk itt az, hogy a bűn nem természeti jelenség, az élőlények világában a bűn ismeretlen fogalom, ha egy ragadozó élelmet szerez magának és megöli az élelem tárgyát, akkor nem követ el bűnt, tudat hiányában a bűn ismeretlen fogalom. Ebből azonban az következik, hogy a bűn „emberi találmány”, amelynek gyökerei az emberré válásig nyúlnak vissza, és összefüggenek a természeti vallások szokásnormáinak a közösség, illetve egyéneket illető megsértésével, az azzal összefüggő sajátos károkozással. Az állam és jog kialakulásával annyiban változik a helyzet, hogy az állam büntetőjogi monopóliumra tesz szert, egyedül ő jogosult szervei által büntetni (az önbíráskodás tiltott dolog). Ez azonban szükségszerűen együtt jár azzal, hogy az állam jogosult a bűnné nyilvánításra, tehát annak meghatározására, hogy mi jogosult bűnüldözésre, és mi nem. Ebből azonban levonható egy olyan következtetés is, hogy a bűnökért tulajdonképpen az állam felelős, mert ha az állam nem deklarádná bizonyos magatartásokat bűnné, akkor azok bűnjellege is megszűnne. XX. század második felében született is egy olyan irányzat, amelyet stigmatizációs koncepciónak hívnak, s amely azt hirdette, hogy a bűnért tulajdonképpen az állam a felelős, amely meghatározott magatartások bűnként való tartásával tulajdonképpen stigmatizálja a bűnelkövetéseket, ezzel rokon az a felfogás, amely azt hangsúlyozza, hogy a bűn nem egy objektív jelenség, hanem hatalom kérdés függvénye. Sajó András szerint „hatalom dolga mi számít tilosnak, s ez nem többségi kérdés, hanem az erőviszonyok függvénye, büntettnek eszerint az tekinthető, ami a jogalkotást meghatározni képes csoport (réteg, osztály) felfogása szerinti normától eltér, mégpedig – olyan módon, hogy ezzel a csoport érdekét, helyzetét, hatalmát túlrhetetlenül (elnyomandóan) veszélyezteti...”, ezt szokta a büntetőjog általános társadalomra veszélyesség-nek kifejezni” (Sajó András: *Látzat és valóság a jogban*. Közgazdasági és jogi Kiadó, Budapest, 1986. 181.). Ez a koncepció azonban a büntetőjogi normákat relativizálja, és így jutunk el Durkheim híres gondolatához, amely szerint a bűnözés természetes jelenség, és „sokszor a jövő moráljának előlegezése” (Földesi Tamás: *Büntetőjog és*

igazságosság Budapest, 1988. 39.). A jövő moráljának előlegezése azt jelenti, hogy Durkheim szerint nem egyszer előfordul, hogy egyes büntetőjogi tilalmazások egy későbbi kor erkölcsében értékes, vagy legalábbis elfogadott magatartásnak számítottak. Ismét más megközelítésben úgy fejezhetnénk ki, hogy a bűnös magatartás társadalmilag deviáns, azonban nincs éles határvonal aközött, hogy valami különbözik az átlagtól, illetve a deviánsnak minősített magatartások valójában nem azok, aminek minősítik őket.

Mindezeknek a megközelítésnek annyiban van jelentősége az igazságosság szempontjából, hogy belőlük azt a következtetést lehet levonni, hogy a jog által bűnnek nyilvánított magatartás nem is igazi bűn, nem is igazán deviáns, és ezért büntetése se lehet igazságos. Úgy gondolom, hogy ezeknek a koncepcióknak vannak ugyan részigazságai, azonban az alapkövetkeztetés mégse fogadható el. Igaz az, hogy az állam nyilvánítja bűnnek az általa deviánsnak nyilvánított magatartásokat, pontosabban azok egy részét), miként igaz az is, hogy a politikának alapvető szerepe van a büntetőjog alakulásában, mivel a törvényeket még a demokráciában is a parlamentek hozzák, és a parlamenti többségnek jelentős szerepe van abban, hogy mi válik büntetőtörvénnyé. Ám mindebből mindezek ellenére sem helyes azt a következtetést levonni, hogy a bűn tulajdonképpen önkényes konstrukció, és ezért a büntetés igazságossága joggal kérdőjelezhető meg. A konklúzióval szembeni ellenérv úgy fogalmazható meg, hogy legalábbis „egy demokráciában” a büntető törvénykönyvnek csak egy kis hányada az, amely rész vagy csoportérdeket fejez ki, ilyenek lehetnek például egyes gazdasági bűncselekmények. Míg a Btk. által bűncselekménynek nyilvánított, vagy vétségnek nyilvánított magatartások messze túlnyomó többsége valóban társadalmilag veszélyes a többség számára. Ennek legfőbb bizonyítéka az, hogy a bűncselekmények túlnyomó többsége alapvető emberi jogokat sért. Ilyenek az emberi életet, testi épséget, szabadságot, méltóságot, tulajdont sértő bűncselekmények, és ezek ennyiben nem szubjektív, hanem objektív jellegűek, objektív értékeket sértenek. Ide sorolhatók azok a nagyszámú bűncselekmények is, amelyek közvetlenül nem az emberi jogokat veszélyeztetik, de ettől még erkölcsileg elítélendők. Ilyenek a hazugságok, a hamisítások, a csalások különböző formái, például a pénzmosás, és az adócsalás, stb., amelyekkel szemben szintén nem merülhet fel az, hogy büntetésük igazságtalan lenne, mert az általuk elkövetett bűn nem valódi bűn.

Mindez nem jelenti azt, hogy egyes magatartásoknál ne lenne vita azon, hogy nem kellene-e őket, vagy azokat bűncselekménnyé nyilvánítani, például a gyűlöletbeszédet vagy az abortuszt, de az igazi igazságossági problémák a büntetés szférájában jelentkeznek. Ebben a szférában az első probléma ott jelentkezik, hogy vajon a büntetésnek alapvető célja-e az igazságtevés, vagy pedig más funkció lép előtérbe. Ezen a kérdésen a római jog óta vita folyik. Már abban az időben kialakult két egymással ellentétes álláspont, s ez a két koncepció máig tartja magát. Az első felfogás hívei úgy vélik, hogy a büntetés

fő célja az, hogy igazságos legyen, míg a másik álláspont képviselői úgy gondolják, hogy a büntetésnek nem az igazságtevés legyen a fő feladata, hanem az, hogy eltanácsolja az embereket a jövőbeli bűnelkövetéstől. Más kifejezéssel a büntetésnek az a fő funkciója, hogy megelőzze a jövőbeli bűnök létrejöttét, ezért nyerte el a prevenció elnevezést.

Az a koncepció, amely a büntetés igazságosságát tekinti annak fő feladatának, alapgondolatként úgy véli, hogy a büntetés akkor igazságos, ha egyenesen arányos a bűn nagyságával, ezt a jogi szakma úgy hívja, hogy a büntetés legyen tett arányos.

A vita többek között azért eldöntetlen, mert mindkét felfogásnak megvannak a maga gyengéi. A prevenció koncepció hibája, hogy ennek jegyében nem egyszer kisebb vagy nagyobb mértékben igazságtalan ítéletek születnek. Az igazságtalanság egyik jellegzetes formája, a statárium, amelynél nyilvánvaló, hogy a büntetés sokkal súlyosabb, mint a bűn, annak érdekében, hogy az embereket visszariassza a bűn elkövetésétől.

A prevenció elméletnek egyébként két válfaja van, az egyik a generális prevenció, amely azt tekinti elsődlegesnek, hogy a büntetés mindenki más elriasszon a bűn elkövetésétől, a másik a speciális prevenció, amely egyénre szabott büntetést tart szükségesnek, vagyis olyat, amely azt a bűnelkövetőt tartja vissza az újabb bűnözéstől, akire a büntetést kirótták. A prevenció elméletnek legalább két gyengéje van, az egyik, hogy lehetőséget ad kegyetlen büntetések alkalmazására, azon címszó alatt hogy azok jobban visszatartanak, amit egyébként a büntetőjogi statisztikák nem igazán támasztanak alá, a másik probléma az, hogy a prevenció felfogás alkalmazásánál a bűnöző tulajdonképpen eszköze lesz egy megelőzési stratégiának. Ezt a gyengeséget már Kant is kritizálta, azon elmélet jegyében, hogy az ember sohasem lehet eszköz, mindig célnak kell tekinteni őt.

De megvannak a gyenge támadható pontjai annak a felfogásnak is, amely az igazságosságot tekinti elsődlegesnek a büntetés kiszabásánál. Az első – és lényegében megoldatlan – probléma a tett arányos büntetéssel függ össze. Itt a legnagyobb nehézség ott jelentkezik, hogy a bűn az esetek túlnyomó többségében nem kvantifikálható, és ezért az esetek jelentős részében rendkívül nehéz megállapítani, hogy az adott magatartásnak tethetnek milyen büntetés felel meg, amely valóban tett arányos. A kiindulási pont, itt nyilvánvalóan az, hogy minél nagyobb a bűn, annál nagyobb legyen a büntetés. De ezen belül pontosan meghatározni egy bűn nagyságát, rendkívül nehéz, figyelembe véve azt is, hogy tulajdonképpen egyfajta igazságos büntetés létezik csak, minden más büntetés vagy fölfelé vagy lefele aránytalan. Ezen valamit segít, de a problémát teljesen nem oldja meg, hogy a büntető törvénykönyv általában „től – ig” büntetéseket határoz meg, és így lehetőség van arra, hogy egy bűncselekményfajtán belül nagyobb vagy kisebb büntetést szabjon ki a bíró.

További gondot okoz az, hogy szemben az ókori és a középkori felfogással, amely szerint egy bűn esetében egyedül és kizárólag az elkövető a bűnös, az újkori és legújabb kori felfogás – helyesen már nemcsak az elkövetőt, hanem számos esetben az adott társadalmat is felelősnek tartja a bűncselekmény elkövetéséért. A kriminológia (a büntetőjog szociológiája) ugyanis feltárta, hogy léteznek úgynevezett kriminogén tényezők, amelyek jelentős mértékben közre játszanak abba, hogy valakiből bűnöző lesz vagy sem. Ilyen kriminogén tényező például az, hogy valaki egy bűnöző családban nő fel, vagy a családfő netán még a családtagok is alkoholisták, illetve rendkívül szegényes körülmények között élnek, a családi viszonyok rendezetlenek stb. Ennek következtében a XX. században létrejöttek olyan elméletek, amelyek logikája alapján megkérdőjelezhető az eddigi büntetőjogi gyakorlat, beleértve azt, hogy az igazságosságot tartják döntő büntetési célnak vagy a prevenciót. Az egyik ilyen irányzat, amely különösen Skandináviában terjedt el, úgy véli, hogy a bűnöző a társadalom felelőssége következtében tulajdonképpen egy beteg ember, és ezért büntetés helyett gyógykezeleni kell. Ennek logikája alapján a büntetés igazságosságának kérdésfelvetése nyilvánvalóan értelmetlenné válik.

A másik lényegesen elterjedtebb irányzat az úgynevezett „treatment” elnevezést viseli. A treatment irányzat szerint – amely elsősorban az Egyesült Államokban vált népszerűvé, a büntetés fő célja a reszocializáció, vagyis annak elősegítése, hogy a bűncselekményt elkövető ismét a társadalom hasznos tagjává váljék. (Ez nem vonatkozik a gyilkosokra, akikre az USA számos államában halálbüntetést is ki lehetett szabni.) A treatment ideológia szerint a bűncselekmény elkövetőt csak addig kell börtönbe tartani, amíg a pszichológia szakértők meg nem állapítják azt, hogy alkalmas már a szabad társadalomba való visszatérésre. Ennek következtében ez az irányzat azt javasolja, hogy szakítani kell azzal a történelmileg kialakult általános gyakorlattal, amely határozott időtartamú büntetéssel sújtja a bűnelkövetőt, s ehelyett be kell vezetni a határozatlan büntetés intézményét. A határozatlan időtartamú büntetés lényege az, hogy a bíróság csak szabadságvesztésre ítéli az elkövetőt, de nem mondja ki azt, hogy ez a szabadságvesztés mennyi ideig fog tartani. A treatment irányzat azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, a börtönből ily módon kiengedett emberek jelentős része újból bűnelkövetővé vált, mivel ösztönösen magatartást tanúsítottak a minél korábbi szabad lábra bocsátás érdekében, megtevéstve a szakértőket. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a büntetés végrehajtásnak az életfogytiglanra ítélt kivételével továbbra is célja marad a reszocializáció, amelynek különböző eszközrendszere van, kezdve a feltételes szabadlábra bocsátástól egészen addig az intézményig, amely gondját viseli a börtönből szabadulóknak.

Emellett röviden szólni kell arról az igen elterjedt irányzatról, amelynek lényege, hogy a kriminológusok jelentős része meg van győződve arról, hogy a szabadságvesztésnek különböző úgynevezett prionizációs ártalmai vannak,

és ezért szükségesnek tartja a szabadságvesztés büntetések erőteljes csökkentését.

Szólni kell emellett még egy igazságossági problémáról, amely a büntetőítéletek körében jelentkezik. Ez pedig az, hogy az igazságosság szempontjából az lenne kívánatos, hogy ugyanazért a bűncselekményért ugyanolyan körülmények között élő, és múlttal rendelkező vádlottak ugyanolyan büntetést kapnának. Sajnos a helyzet az, hogy ez nem mindig érvényesül, különösen a roma vádlottak esetében jelentkeznek időnként burkolt előítéletek, amelynek következtében hasonló vagy ugyanolyan bűncselekményért ezek a gyanúsítottak súlyosabb ítéletet kapnak. Ez egyébként nem magyarországi sajátos probléma, hanem a világ számos táján küzdenek hasonló problémákkal.

Összefoglalva úgy gondolom, hogy a felsoroltak igazolják a kezdeti feltevésünket, hogy a büntetőjog telve van igazságossági problémákkal, amelyeknek egy része nehezen oldható meg.